

КНИГОЗНАВСТВО, БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО, БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВО

УДК 002.2:316.47]:077

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.5.2/21>

Чередник Л. А.

Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

КНИГА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ У ДОБУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто феномен книги в контексті соціокультурних трансформацій сучасного суспільства, що перебуває у стані переходу до інформаційної цивілізації. Проаналізовано основні підходи до вивчення книги в гуманітарному знанні, визначено її місце у системі соціальних інститутів та окреслено зміни функціонального навантаження в умовах цифровізації. Підкреслено, що книга в сучасному інформаційному суспільстві постає не лише як матеріальний носій інформації чи художній твір, а як універсальний засіб соціальної комунікації, що забезпечує збереження й передачу культурних цінностей, духовного досвіду, національної пам'яті. У процесі дослідження узагальнено результати сучасних наукових розвідок, присвячених осмисленню книги як соціокультурного феномена. З'ясовано, що у науковій літературі простежується тенденція до міждисциплінарного розгляду книги – у вимірах книгознавства, культурології, соціології, комунікативістики та інформології. Уточнено, що в умовах становлення інформаційної цивілізації зростає значення книги як елементу соціального капіталу, як засобу інтеграції індивіда у систему духовних і культурних цінностей. Виявлено, що функції книги значно розширилися порівняно з попередніми історичними епохами і нині до її традиційних функцій (пізнавальна, освітня, комунікативна) додалися нові – інформаційна, ідентифікаційна, інституційна, етична, психологічна. Доведено, що її інституційна стабільність ґрунтується на здатності адаптуватися до нових технологічних умов, залишаючись при цьому носієм глибинних сенсів, моральних і духовних орієнтирів. Проаналізовано питання трансформації читацьких практик у соціумі. Підсумовано, що для збереження інституційного потенціалу книги необхідно забезпечити цілеспрямовану підтримку держави, громадських організацій та наукових спільнот.

Ключові слова: книга, соціальний інститут, інформаційне суспільство, інституційна функція в культурі, читацькі практики.

Постановка проблеми. Книга традиційно сприймається в декількох взаємопов'язаних аспектах: документ, художній твір, носій інформації, мистецький витвір. Як документ, вона є матеріальним об'єктом, що фіксує, зберігає й передає знання, культурний досвід, духовні цінності людства. Також книга має формальні ознаки – автора, назву, видавця, дату випуску – та виконує функцію засобу документної комунікації між поколіннями. У цьому сенсі книга є частиною документно-інформаційного простору суспільства, де забезпечує сталість культурної пам'яті.

Як художній твір, книга набуває естетичної цінності: вона не лише передає інформацію, а й формує внутрішній світ читача, його емоцій-

ний досвід, моральні орієнтири. Художній текст є простором творчої взаємодії автора й читача, де слово стає інструментом пізнання людини та світу. У цьому вимірі книга виступає джерелом саморозвитку, духовного діалогу та колективної ідентичності нації.

Також книга є основним носієм інформації, що зберігає та передає знання, культурні цінності та досвід через текст, ілюстрації та інші знаки. Залежно від матеріалу та форми, книги бувають традиційними друкованими, електронними (зберігають інформацію у цифровому форматі) та аудіокнигами (записані на звуковий носій), але завжди книга виступає важливим інструментом освіти, пізнання та спілкування між поколіннями.

Книга – це і витвір мистецтва, де автор не просто створює текст і ілюстрації, а опрацьовує всі елементи книги (дизайн, папір, палітурку тощо), надаючи їй естетичної та унікальної цінності.

В умовах діджиталізованого суспільства книга трансформується в багатовимірний соціальний інститут, який поєднує традиційні та цифрові форми існування. Електронні видання, аудіокниги, онлайн-бібліотеки розширюють доступ до знань, змінюють способи читання та комунікації. Проте соціальна роль книги залишається незмінною: вона продовжує бути чинником формування культурної пам'яті, інтелектуального потенціалу й духовної єдності суспільства, адаптуючись до нових інформаційних реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато дослідників упродовж тривалого періоду розвитку книгознавства досліджували книгу в різних аспектах: як продукт людської діяльності, інформаційний носій, художній витвір мистецтва тощо. Зокрема, до класичних монографій щодо цього питання варто назвати працю Л. Дубровіної «Кодикологія та кодикографія української рукописної книги», яка присвячена визначенню теоретичних і методологічних підвалин науки про рукописну книгу.

Заслуговує на увагу дослідження Г. Ковальчук «Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах», у якому авторка теоретично обґрунтовує книжкове пам'яткознавство «як галузь знань і практичну діяльність, що межує з книгознавством, пам'яткознавством та бібліотекознавством» [2, с. 10]. Також на цих питаннях науковиця зосереджувалася і в інших публікаціях, докторській дисертації «Теорія та практика книжкового пам'яткознавства ХХ сторіччя» (2005).

Не можна не згадати наукові праці Г. Швецової-Водки «Загальна теорія документа і книги» та «Документ і книга в системі соціальних комунікацій», які вже давно стала класичними і розкривають типологію книги як виду документа, її інформаційну функцію в соціальній комунікації.

Крім того, проблемам вивчення книги як документа присвячені праці метрів української науки С. Кулешова, Н. Кушнарєнко, М. Слободяника та ін.

Однак натепер багато проблем потребують глибоко вивчення, насамперед із-поміж них можна окреслити такі, як: розкриття сутності книги як соціального інституту та її роль у формуванні культурної, освітньої й інформаційної систем суспільства; аналіз трансформації книги в умовах інформаційного суспільства, взаємодія традицій-

них та електронних форм книги як чинників розвитку інформаційної культури сучасної людини та ін.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясувати питання функції книги як соціального інституту, дослідити трансформацію цих функцій під впливом цифрових технологій, проаналізувати виклики, які постають перед книгою та читанням в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що соціальний інститут – це сукупність значимих норм, цінностей, правил, ролей та статусів, які стабілізують поведінку у суспільстві. Тобто, «соціальний інститут – це організаційна система соціальних зв'язків і норм, яка об'єднує значущі суспільні цінності і процедури, що задовольняють основні потреби суспільства» [4, с. 44]. Безумовно, що складниками цього поняття є економіка, політика, сім'я, освіта, держава, релігія тощо. Кожен із цих компонентів виконує певні функції, як-от виробництво, виховання, збереження стабільності та регулювання поведінки.

Чи можна віднести книгу до соціального інституту? Так, книга є соціальним інститутом, оскільки виконує функції збереження, передачі та поширення знань, культурних цінностей і соціальних норм у суспільстві, формуючи світогляд та стандарти поведінки членів соціуму. Як соціальний інститут, книга є стійкою формою організації спільної діяльності, яка впливає на соціалізацію особистості, формування громадської думки та є каналом соціальної мобільності.

Більшість дослідників виокремлюють такі функції книги як соціального інституту:

1) **Соціалізація.** Книга є одним з основних інститутів соціалізації поряд із сім'єю та школою, допомагаючи людині засвоювати норми, цінності та правила поведінки.

2) **Передавання знань.** Вона слугує механізмом передачі накопичених знань від покоління до покоління, забезпечуючи безперервність культурної та наукової спадщини.

3) **Формування світогляду.** Книги впливають на формування світогляду та ідеологічних установок, визначаючи певний спосіб мислення і ставлення до світу.

4) **Соціальна мобільність.** Доступ до освіти та інформації через читання книг може виступати як канал для соціального переміщення, дозволяючи людям здобувати нові знання та навички для просування соціальною ієрархією.

5) **Об'єднання спільнот.** Книги можуть об'єднувати людей на основі спільних інтересів,

створюючи спільноти читачів та культурні групи [2, с. 598].

Проаналізуємо ці функції більш детально. Безсумнівно, книга є значущим чинником формування культурної пам'яті, оскільки забезпечує збереження і передачу культурних смислів, традицій і знань між поколіннями – тобто виконує функцію інституційної пам'яті суспільства. До прикладу, впродовж 2022–2025 рр. в Україні реалізується державна програма «Українська книга», яка підтримує видання творів українських авторів і переклади сучасної літератури. Її мета – не лише культурний розвиток, а й ідентифікаційна функція: формування єдиного інформаційно-культурного простору країни навіть під час війни. Це свідчить, що держава розглядає книгу як елемент національної культурної політики, тобто як соціальний інститут.

Книга також відіграє суттєву роль як інститут соціалізації та освіти, оскільки систематично і послідовно формує інтелектуальний потенціал і цінності суспільства. Вона не лише носій знань, а й інструмент виховання соціальної поведінки. Красномовним прикладом можуть слугувати підручники нового покоління, створені за концепцією «Нова українська школа», які мають не лише навчальний, а й виховний потенціал – розвивають критичне мислення, толерантність, медіаграмотність. Це доводить, що книга виступає медіатором між освітою, культурою та соціальними цінностями.

Крім того, книга має ознаки економічного і комунікаційного інституту. Прикладом цього є книжкове виробництво як галузь, що створює робочі місця, формує інформаційний ринок і підтримує циркуляцію знань. Видавництва, бібліотеки, книгарні утворюють інституційну мережу комунікацій, у якій функціонує книга. Зокрема, діяльність таких відомих українських видавництв, як «Віват», «Клуб Сімейного Дозвілля», «Нора-Друк», що активно розвивають електронні формати й аудіокниги, – це приклад адаптації інституту книги до ринкових і технологічних викликів інформаційної цивілізації. Книга тут функціонує як соціально-економічний ресурс, що формує інформаційну інфраструктуру держави.

Безумовно, що книга є доволі сильним комунікаційним і моральним регулятором, оскільки не лише інформує, а й регулює суспільні цінності та норми, стаючи простором публічного діалогу. Наприклад, видання мемуарів і документальних книг про події російсько-української війни («Я бачу, вас цікавить п'ятьма» О. Забужко,

«Щоденник (не)війни» С. Жадана, збірка «Люди волі: шлях на війну», що складається з 56 історій про те, чому людина йде захищати свою землю) формують етичні стандарти суспільства, допомагають осмислити національний досвід. Книга тут виступає інститутом моральної рефлексії та комунікації між громадянами.

Останнім часом багато говорять про зниження рівня читання особливо серед молоді. Цікавим у цьому контексті, на нашу думку, є дослідження U-Report (міжнародна цифрова платформа від ЮНІСЕФ, що надає молоді віком від 14–24 років можливість висловлювати свою думку через онлайн-опитування в месенджерах (Telegram, Viber, Facebook) та SMS), яке вони провели разом з Українським інститутом книги і Міністерством культури та інформаційної політики України на початку 2025 року щодо рівня читацького інтересу серед молоді. Наведемо його результати:

- 1) 30% молоді читає книги для дозвілля кілька разів на тиждень, а 22% – щодня;
- 2) 60% молодих українців читає книги, бо їм це подобається;
- 3) 41% молоді НЕ читає книги, бо в них немає на це часу;
- 4) 57% молоді зазвичай купує улюблену літературу в офлайн-магазинах;
- 5) 78% молоді надає перевагу саме друкованому формату літератури [6].

Щодо тематики, яку обирає сучасна молодь, то варто назвати екологію (питання зміни клімату, збереження водних ресурсів та екологічні ініціативи),

психологію (теми психологічної допомоги, ментального здоров'я та підтримки), соціальні та гендерні питання (проблеми гендерної рівності, насильства у стосунках тощо), національно-патріотичне виховання, що стало одним із пріоритетних напрямків молодіжної політики.

Популярні формати читання серед молоді можна узагальнити в діаграмі (рис. 1).

Відповідно до наведених даних, молодь надає перевагу електронним книгам. Це можна пояснити впливом технологій, оскільки ми живемо в інформаційному суспільстві. Водночас прикметно, що в добу діджиталізації книга не зникає, а трансформується у цифровий соціальний інститут: з'являються електронні бібліотеки, книжкові платформи, аудіо- та інтерактивні книги. Приклад: українські сервіси Yakaboo, Librarius, BookBox забезпечують доступ до знань у будь-який час і в будь-який куточок земної кулі, підтримують авторів, стимулюють читання молоді.

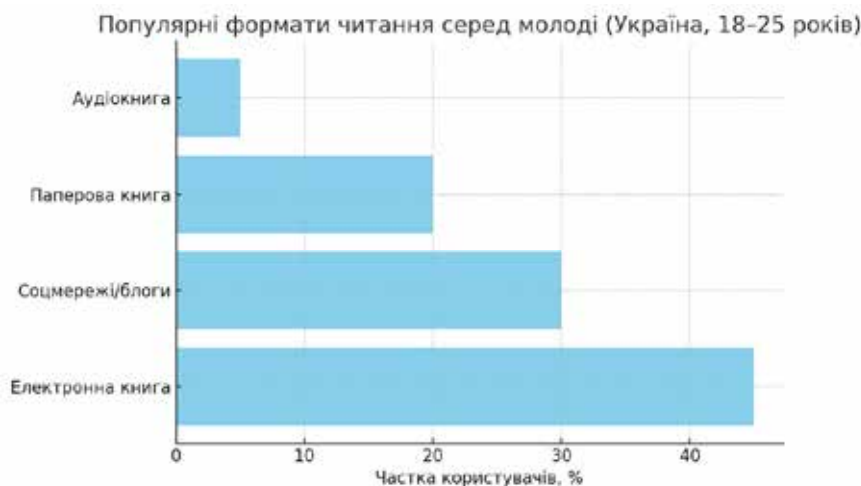

Рис. 1. Популярні формати читання серед молоді

Це нова форма реалізації традиційних функцій книги – інформаційної, освітньої, культурної й комунікаційної.

На думку деяких науковців, в інформаційному суспільстві існує низка викликів щодо книги. Насамперед поширеною є думка щодо зниження ролі друкованої книги у культурному споживанні через перевагу цифрових медіа. Із цим можна не погодитися і навести низку аргументів. Як уже зазначалося вище, книга як соціальний інститут виконує функцію культурної комунікації, а саме: зберігає й передає духовні цінності, знання, національні традиції. Коли переважають цифрові медіа (відеоконтент, соціальні мережі, короткі тексти), змінюються канали культурної комунікації, і друкована книга поступається в швидкості й зручності. Із цього можна зробити висновок, що інститут книги на сучасному етапі розвитку людства переживає трансформацію: його соціальна роль не зникає, але набуває нових форм – через електронні, аудіо- та інтерактивні видання, онлайн-бібліотеки, книжкові блоги. Тобто, криза друкованої книги – це не занепад, а пристосування соціального інституту до цифрової цивілізації.

Ще однією важливою проблемою сьогодення є фрагментарність читання та поверхневність сприйняття інформації. Відомо, що однією з головних функцій книги як соціального інституту є формування глибокого мислення, аналітичних і когнітивних навичок. Коли ж інформаційне середовище стимулює короткі тексти, кліпове мислення, швидке споживання контенту, зменшується здатність до критичного аналізу. Безумовно, це становить виклик для соціального інституту

книги, адже підриває її виховну, освітню та інтелектуальну функції. Однак чудовою відповіддю на це може бути виникнення нових стратегій, насамперед, варто назвати різноманітні програми розвитку читання, буккросинг, книжкові фестивалі, літературні платформи, які покликані підтримати культуру читання як суспільну цінність.

Не можна не зважати і на такі проблеми, як зміни в структурі читацької аудиторії та зниження мотивації до читання. Соціальний інститут книги передбачає наявність стабільної аудиторії читачів, що відтворює культурні практики. Проте з розвитком цифрових технологій відбувається вікове й мотиваційне розшарування: молодь читає менше традиційних книг, віддаючи перевагу інтерактивним форматам і соціальним мережам. Це найперше впливає на соціальну функцію книги: її здатність виховувати, формувати світогляд і колективну пам'ять. Водночас з'являються нові ініціативи, до прикладу, «Читай українське», «BookForum», «Дні читання», літературні марафони, які відновлюють комунікативну силу книги, роблять її модерним засобом соціалізації молоді.

Водночас варто також зауважити, що після початку повномасштабної війни 2022 року спостерігається зростання інтересу до читання в українському суспільстві. Це свідчить про актуалізацію ще однієї функції книги – психологічної (або терапевтичної), що полягає у здатності впливати на внутрішній стан людини, допомагати долати стрес, тривогу, втрати, а також відновлювати емоційний баланс. У цей період книга стала засобом емоційної підтримки (читання повертає людину у звичний світ сенсів і стабільності), психологічного розвантаження (дає можливість від-

воліктися від війни, знайти внутрішній спокій), рефлексії та осмислення досвіду (особливо через нон-фікшн і воєнну літературу, мемуари, поезію), самоідентифікації (читаць через тексти осмислює власну причетність до нації, культури, історії).

І паралельно з цим у суспільстві посилюється комунікативна функція книги – вона стала майданчиком для діалогу між людьми, поколіннями, культурними спільнотами. До прикладу, можна навести дані Українського інституту книги щодо різкого зростання продажів українських видань у 2022–2024 роках. Так, за перше півріччя 2025 року тиражі зросли на 37% порівняно з аналогічним періодом 2024 року, а кількість назв збільшилася на 25%. Загалом за 2024 рік дохід видавців зріс на 31% порівняно з 2023 роком, а сукупний тираж – на 21% [1]. Це засвідчує, що українці шукають у книзі не лише інформацію чи естетику, а й психологічну підтримку, емоційне відновлення та національну єдність. Книга бере участь у психологічній стабілізації суспільства в кризові часи (війна, пандемія, соціальні потрясіння), виконує терапевтичну і компенсаторну роль, допомагаючи людині долати травматичний досвід через ідентифікацію з героями, катарсис, рефлексію; сприяє підтримці морального й духовного стану спільноти, зміцнюючи почуття національної єдності та культурної тяглості. Тобто, можна стверджувати, що в сучасному українському контексті книга, як соціальний інститут, виконує нову – психотерапевтичну функцію, яка поєднує індивідуальне переживання з колективною пам'яттю та національною стійкістю.

Висновки. Отже, книга – це не просто артефакт чи джерело інформації, а інституційний

механізм соціокультурного розвитку, який забезпечує спадкоємність культури, освіти, моральну регуляцію й інформаційний обмін у суспільстві.

Навіть у цифрову епоху вона зберігає свою інституційну роль, продовжує виконувати культурну, освітню, комунікаційну функції, але здатна адаптуватися до змін, нових форматів і технологічних реалій.

Книга як соціальний інститут у сучасному українському суспільстві не лише забезпечує інформаційний і культурний обмін, а й виконує психологічну функцію – стабілізує колективну свідомість, підтримує моральну стійкість і сприяє особистісній адаптації людини до реалій війни та змін. Вона впливає на суспільні відносини, культурні практики та ментальні процеси.

Щодо подальших перспектив вирішення цього питання, на нашу думку, можна окреслити такі: розвиток інтегрованої моделі співіснування друкованої й електронної книги, що забезпечує культурну спадкоємність і технологічну зручність; формування нової інформаційної культури читання, орієнтованої на критичне мислення й глибоке осмислення тексту; підтримка державних і громадських програм популяризації читання та промоції книги як культурної цінності; використання інноваційних технологій (доповнена реальність, мультимедійні платформи, інтерактивні формати) для оновлення способів взаємодії з книгою. І, безумовно, першочерговим аспектом, є зміцнення ролі бібліотек, освітніх і видавничих інституцій як центрів соціалізації, комунікації та культурного розвитку у цифрову епоху.

Список літератури:

1. За перші пів року випуск книжок в Україні зріс на 25% за кількістю назв. URL: <https://chytomo.com/za-pershi-piv-roku-vypusk-knyzhok-v-ukraini-zris-na-25-za-kilkistiu-nazv/>
2. Каращук Оксана. Бібліотека в сучасному інформаційному просторі. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*, 2016. № 21. С. 596–610.
3. Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. кн. Київ : НБУВ, 2004. 644 с.
4. Маркова В.А. Сучасний стан українського книгознавства: перспективи подолання кризового стану = The current state of ukrainian bibliography: prospects for overcoming the crisis situation. *Вісник Харківської державної академії культури* / М-во культури та інформ. політики України, Харків. держ. акад. культури ; [голов. ред. Соляник А. А.] ; за заг. ред. А. А. Соляник : зб. наук. пр. Харків : ХДАК, 2023. Вип. 64. С. 76–83.
5. Матусевич В. Соціальний інститут: функція, генезис, структура. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 43–56.
6. Що читає українська молодь? URL: <https://ukraine.ureport.in/story/2034/>

Cherednyk L. A. THE BOOK AS A SOCIAL INSTITUTION IN THE AGE OF INFORMATION CIVILIZATION

The article examines the phenomenon of the book in the context of socio-cultural transformations of modern society, which is in a state of transition to an information civilization. The main approaches to studying the book in humanitarian knowledge are analyzed, its place in the system of social institutions is determined, and changes in the functional load in the conditions of digitalization are outlined. It is emphasized that the book in the modern information society appears not only as a material carrier of information or a work of art, but as a universal means of social communication, which ensures the preservation and transmission of cultural values, spiritual experience, and national memory. In the process of research, the results of modern scientific research devoted to the understanding of the book as a socio-cultural phenomenon are summarized. It is found that in the scientific literature there is a tendency towards an interdisciplinary consideration of the book – in the dimensions of book studies, cultural studies, sociology, communication studies, and information studies. It is specified that in the conditions of the formation of information civilization, the importance of the book as an element of social capital, as a means of integrating the individual into the system of spiritual and cultural values, is increasing. It is revealed that the functions of the book have significantly expanded compared to previous historical eras, and now new ones have been added to its traditional functions (cognitive, educational, communicative) – informational, identification, institutional, ethical, psychological. It is proved that its institutional stability is based on the ability to adapt to new technological conditions, while remaining a carrier of deep meanings, moral and spiritual guidelines. The issue of the transformation of reading practices in society is analyzed. It is concluded that in order to preserve the institutional potential of the book, it is necessary to ensure targeted support from the state, public organizations and scientific communities.

Key words: book, social institute, information society, institutional function in culture, reading practices.

Дата надходження статті: 10.10.2025

Дата прийняття статті: 10.11.2025

Опубліковано: 29.12.2025